

A keletnémet egyetemi ellenállás kutatása és emlékezete Németországban

A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) múltjával való „birkózás” az újraegyesített Németországban több szakaszban zajlott. A kilencvenes évek elejének múltpolitikáját a diktatúra jogi és törvényes eszközökkel való lebontása, intézményrendszerének integrációja, politikai elitjének leváltása és a lusztráció kérdései határozták meg.¹ Az NDK delegitimizálása és az örökségével való mielőbbi és kíméletlen szakítás érdekében a múltfeltárás ti. az átlagpolgárok számára addig rejtve maradt, a diktatúra totalitását érzékeltető összefüggések leleplezése a nagy nyilvánosság előtt és annak aktív részvételével zajlott. Az egykori keletnémet intézményrendszer és személyi állományának – különböző területeken eltérő mélységű – átalakítását és cseréjét követően a múltpolitika helyét a történelempolitika vette át, és első sorban az a kérdés: hogyan is kell és/vagy lehet az NDK-ra emlékezni.²

A nyilvánosság fokozott érdeklődése, az ezt kiszorgálni kívánó kutatástámogatási politika, valamint a korábban elzárt levéltári iratokhoz való hozzáférés 1990-től az NDK történetének rendkívül intenzív kutatását eredményezte.³ A felsőoktatás mint az oktatás-, a tudomány- és az intézménytörténet metszéspontjaiban elhelyezkedő témakör több tudományterület kutatóinak figyelmét is felkeltette, de a tudományos feldolgozásokon túl kifejezetten sok visszaemlékezés és dokumentumkötet is napvilágot látott, köszönhetően az egykori oktatók és hallgatók átlagon felüli publikálási képességének és hajlandóságának.⁴ Az 1945

¹ Timothy Garton Ash: Vier Wege zur Wahrheit. Machen wir es richtig? Wie machen es die anderen? Eine Zwischenbilanz. *Die Zeit*, 1997/41. https://www.zeit.de/1997/41/Vier_Wege_zur_Wahrheit; letöltés: 2018. április 23.;

Jürgen Kocka: „Fordulat” vagy „forradalom”? 2000, 2009/11. <http://ketezer.hu/2009/11/fordulat-vagy-forradalom>, letöltés: 2018. április 30.;

Daniel Hechler – Peer Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image. Die ostdeutschen Hochschulen im Umgang mit ihrer Zeitgeschichte*. Leipzig, 2013. (Hochschulforschung Halle-Wittenberg) <http://www.hof.uni-halle.de/web/dateien/pdf/Traditionsbildung-Forschung-und-Arbeit-am-Image.pdf>, letöltés: 2018. április 30. 71–75.

² Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 71–72. E váltást Daniel Hechler és Peer Pasternack azzal a példával érzékelteti, miszerint a kilencvenes évek elején a közvéleményt az egykori keletnémet állampolgárok politikai szocializációjának következményei foglalkoztatták, az idő előrehaladásával viszont e probléma helyét az vette át, hogy ennek milyen hatása lehet a felnövekvő és az NDK-ról semmilyen személyes tapasztalattal nem rendelkező generációk történelmi tudatára.

³ Jürgen Kocka úgy fogalmaz, az NDK történetének feltárása a kilencvenes évek német történelemtudományának „csúcsiparága” volt. Kocka: „Fordulat” vagy „forradalom”? i. m.

⁴ Peer Pasternack: Hochschule in der DDR als Gegenstand von Forschung und Erinnerung. Die DDR-hochschulgeschichtliche Literatur seit 1989. In: Uwe Hoßfeld – Tobias Kaiser – Heinz Mestrup (szerk.): *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945–1990)*. Band 2. Köln–Weimar–Wien, 2007. 2257–2267.

utáni keletnémet felsőoktatás- és tudománytörténet témakörében az elmúlt csaknem három évtizedben összességében feldolgozhatatlan mennyiségű publikáció született – Peer Pasternacknak, a vonatkozó bibliográfia készítőjének számításai szerint átlagosan minden másnap egy önálló cím (!) – rendkívül változatos műfajokban: monográfiák, tanulmánykötetek, életrajzok, forrásközlések, visszaemlékezések, de szépirodalmi alkotások, kiállítási katalógusok és különféle broszúrák is.⁵

Az egyes résztémák között kifejezetten jól feldolgozotttnak számít az oktatókat és hallgatókat érő represszió, s ezzel összefüggésben az egyetemi ellenállás kérdésköre. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy az ellenállás általában is az 1990 utáni NDK-kutatás egyik slágertémája volt. Másrészt pedig annak, hogy a diktatórikus rendszerrel való szembeszegülés, a kritikus gondolkodás és a civil kurázi megnyilvánulási formái az NDK időszakából származtatható pozitív hagyományok közé tartoztak, így – már ahol erre akadt példa – viszonylag jól illeszkedtek az egykori keletnémet egyetemek 1990 utáni emlékezetpolitikájába.

Jelen tanulmányban az 1990 utáni múltfeltárás és -feldolgozás e részterületével, a keletnémet egyetemi ellenállás 1945 és 1961 közötti, azaz a második világháború végétől a berlini fal felépítéséig tartó időszakával kapcsolatos kutatások megközelítésmódjaival, eredményeivel, valamint a hozzá kapcsolódó egyetemi emlékezeti gyakorlatokkal foglalkozom.

ELLENÁLLÁS A KELETNÉMET EGYETEMEKEN (1945–1961)

1945-ben a szovjet megszállási zóna felsőoktatás-irányítása nem rendelkezett kidolgozott koncepcióval az egyetemi-főiskolai képzés átalakítására. Mivel – a nyugati szövetségesekkel ellentétben – a náciizmust nem antidemokratikus társadalmi jelenségnek, hanem a kapitalizmus és burzsoáziája szükségszerű válságának tekintette, a „náciitlanítás” nem az oktatók és a hallgatóság szisztematikus felülvizsgálatát, hanem elsősorban a különösen kompromittálódottak eltávolítását, valamint a tantervek és könyvtárak megtisztítását jelentette, s 1947/48-tól a Német Szocialista Egységpárt (SED) kezében a politikailag nemkívánatos, antisztálinista oktatóktól és hallgatóktól való megszabadulás eszköze lett.⁶

A keletnémet felsőoktatás szovjetizálása az 1951-es, ún. II. *Hochschulreform* bevezetésével tetőzött. Ennek alapvető elemeit – akárcsak 1948–50-tól kezdődően Magyarországon – a felsőoktatás-irányítás centralizációja, egyes intézmények bezárása mellett újjak létrehozása, a kádereképzés felgyorsítása érdekében párhuzamos oktatási rendszer kiépítése, a hallgatók és az oktatók felvétele során politikai szempontok érvényesítése, valamint új tantervek, a kötelező oroszoktatás, ideológiai órák és a militarizált testnevelés-, honvédelmi órák bevezetése jelentette. A felsőoktatás autonómiáját felszámolták, a pártszervezeteken keresztül az SED igyekezett befolyást nyerni az egyetemi élet majd minden területére. Jelentősen átalakult a hallgatóság politikai-szociális összetétele: az új kommunista értelmiséget főként munkás- és parasztszármazásúak közül igyekeztek rekrutálni, akiktől a párt „származási

⁵ Uo. Az 1990 után megjelent művek bibliográfiáját 2005-ben CD-n adták ki, melyet Pasternack és Hechler évente egészítenek ki a *Die Hochschule* című folyóiratban közzétett listákkal.

⁶ Ilko-Sascha Kowalczyk: *Geist im Dienste der Macht. Hochschulpolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1961*. Berlin, 2003. (Forschungen zur DDR-Gesellschaft) 102–121.

alapon” remélt támogatást.⁷ Az SED-nek ugyanakkor minden próbálkozása ellenére sem sikerült rövid időn belül lojális bázist teremtenie a felsőoktatási intézményekben.

A fokozatos szovjetizálással szembeni ellenállás jelei kezdettől megmutatkoztak, többek tiltakoztak a szervezeti, oktatási és tudományos mozgáster szűkítése, a polgári származású hallgatók és oktatók negatív diszkriminációja, vagy éppen az SED és ifjúsági szervezetének, a Freie Deutsche Jugend-nek (FDJ) egyre erősödő befolyása ellen. A mindennapi életbe durván beavatkozó indoktrinációs stratégiák számos esetben ellenszenvet váltottak ki, a hallgatók és oktatók között „származástól” függetlenül jelentkezett az SED elképzeléseivel szembeni tartózkodás és elutasítás. A kritikus hangok visszaszorítása letartóztatásokkal, sajtótermékek betiltásával már 1946-tól megkezdődött, az önálló érdekképviselő az eleinte független választások útján szerveződő hallgatói tanácsokban (*Studentenräte*) az ötvenes évek elejére ellehetetlenült, végül a II. Hochschulreform a különvélemények kinyilvánításának minden fórumát felszámolta.⁸

A tiltakozás legális lehetőségeinek megszűnését követően a legtöbb egyetemen kisebb-nagyobb létszámú körök és csoportok alakultak. Az oktatók és hallgatók számára ugyanis bizonyos mozgásteret jelentett, hogy eleinte a pártszervek, az FDJ és az állambiztonság együttesen sem volt képes az egyetemi szféra totális ellenőrzésére.⁹ A csoportok egy része nyugatnémet intézetekkel és szervezetekkel is kapcsolatban állt, terjesztette a tőlük kapott, NDK-ban betiltott irodalmat és információt szolgáltatott a keletnémet viszonyokról, melyek jó alapanyagot biztosítottak az amerikai RIAS (Rundfunk im Amerikanischen Sektor) adásaihoz és az NDK-ba visszacsempészett broszúrák és röplapok anyagához.¹⁰

Az SZKP XX. kongresszusát követő „olvadás” (*Tauwetter*) 1956-ban nagyjából egy évig, ha korlátozott formában is, de ismét megteremtette a rendszerkritika kifejezésének többé-kevésbé nyílt lehetőségeit (nemcsak az egyetemeken).¹¹ A diákgyűléseken már 1956 tavaszától többen felszólaltak az ideológiai és az oroszorák kötelező jellege, a nyugati utazások korlátozása és az általános hadkötelezettség bevezetése ellen, követelték a pártfüggetlen hallgatói érdekképviselő kiépítését, a nyugatnémet tudományos kapcsolatok helyreállítását és a nyugati művekhez való szabad hozzáférést. A féllegális értelmiségi összefogoteleken

⁷ Thomas Ammer: Die Gedanken sind frei. Widerstand an den Universitäten 1945 bis 1961. In: Ulrike Poppe – Rainer Eckert – Ilko-Sascha Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 1995. 142–161. (Forschungen zur DDR-Geschichte 6) 143–145.; Kowalczyk: *Geist im Dienste der Macht...* i. m. 380–406.

⁸ Ammer: Die Gedanken sind frei... i. m. 145–152.; Klaus-Dieter Müller: Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR bis zum Mauerbau. Das Beispiel Greifswald. In: Heinz-Peter Schmiedebach – Karl-Heinz Spiess (szerk.): *Studentisches Aufbegehren in der frühen DDR. Der Widerstand gegen die Umwandlung der Greifswalder Medizinischen Fakultät in eine Militärmedizinische Ausbildungsstätte im Jahr 1955*. Stuttgart, 2001. 31–58. (Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald 2) 29–42.; Kowalczyk: *Geist im Dienste der Macht...* i. m. 483–515.

⁹ Ammer: Die Gedanken sind frei... i. m. 144–145.; Katharina Lenski: Propaganda als Waffe der „Sozialistischen Universität”? Disziplinierungen und Verhaftungen in der zweiten Hälfte der 1950er Jahre am Beispiel des Eisenberger Kreis, des Physiker- und des Chemikerballs. In: Hoßfeld – Kaiser – Mestrup (szerk.): *Hochschule im Sozialismus*. i. m. Band 1. 552–554.

¹⁰ Müller: Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR bis zum Mauerbau. i. m. 42.

¹¹ Az NDK 1956–57-es diák- és értelmiségi mozgalmairól magyarul ld. Cseh Géza: Szolidaritás és furkósbót-politika. Az 1956-os magyar forradalom hatása az NDK diák- és értelmiségi mozgalmaira. *Múltunk*, 2005/2. 74–114.

zajló vitákat, ellenzéki megmozdulásokat 1957–58-tól fokozott állambiztonsági fellépéssel és rendkívül szigorú büntetésekkel számolták fel. Ekkortól az állambiztonság kiemelt figyelmet szentelt a felsőoktatási intézményeknek, melyeket – az 1956-os lengyel és magyar példa alapján – az „ellenállás fészkeinek” sejtett.¹² Az ötvenes évek végétől az egyetemeken már csak elvétve működött egy-egy lazább csoport.

AZ ELLENÁLLÁS-KUTATÁS ÉS A FELSZŐKUTATÁS-TÖRTÉNET

1990 előtt az NDK-ban a keletnémet ellenállással értelemszerűen nem foglalkozott a tudományos kutatás. A Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) ugyanakkor egyes részterületekről az ötvenes-hatvanas években több munka is született. A felsőoktatás szovjetizálásával foglalkozó első átfogó munkát 1953-ban adták ki, mely korai megjelenése ellenére is igen részletesen mutatta be az egyetemek és főiskolák „káderműhelyé” alakításának folyamatát, függelékében pedig közölte több mint 450, 1945 és 1953 között letartóztatott vagy elhurcolt hallgató és oktató névsorát.¹³ Az 1962-ben a Verband Deutscher Studentenschaften által publikált újabb lista már 1100 nevet tartalmazott. 1969-ben a rostocki egyetem 550. jubileuma apropóján jelent meg Thomas Ammer kötete, mely célzottan a hallgatók – a kétkötetes jubileumi egyetemtörténetből nyilvánvalóan kimaradó – rendszerellenes akcióit és az ezt követő megtorlást dolgozta fel.¹⁴

A keletnémet ellenállás témaköre a hetvenes évektől a nyugatnémet enyhülési politika következtében az NSZK-ban is háttérbe szorult. Az ekkor publikált, a kilencvenes évek kutatásait is megalapozó elemzések a hivatalos akadémiai szférán kívül jelentek meg,¹⁵ így például Karl Wilhelm Fricke 1984-es, máig megkerülhetetlen elemzése, az *Opposition und Widerstand in der DDR. Ein politischer Report*. Az utóbbi években is aktívan publikáló Fricke már ekkor megfogalmazta azt a – későbbi kutatások számára is alapvető – tételt, miszerint a diktatórikus rendszereknek a társadalom totális ellenőrzésére és irányítására vonatkozó igénye a különféle társadalmi szférákban szükségszerűen konfrontációhoz vezet, ezáltal maga termeli ki az ellenállás és az oppozíció különféle formáit.¹⁶

A nyolcvanas évektől a független békemozgalom, valamint a keletnémet polgárjogi aktivisták akciói ráirányították a figyelmet az NDK ellenzéki mozgalmaira, s bár akadtak olyan nyugatnémet történészek, akik bármiféle ellenállás létét megkérdőjelezték, 1990 után nyil-

¹² Ammer: Die Gedanken sind frei... i. m. 144.

¹³ Marianne Müller – Egon-Erwin Müller: „... stürmt die Festung Wissenschaft”. Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945. Berlin, 1953.

¹⁴ Thomas Ammer: Universität zwischen Demokratie und Diktatur. Ein Beitrag zur Nachkriegsgeschichte der Universität. Rostock, 1969.

¹⁵ Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 10–11.

¹⁶ Karl Wilhelm Fricke: *Opposition und Widerstand in der DDR. Ein politischer Report*. Köln, 1984. 13–14. Vö. Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 9.; Ilko-Sascha Kowalczyk: Von der Freiheit, Ich zu sagen. Widerständiges Verhalten in der DDR. In: Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 85–115.; Rainer Eckert: Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 44 (1996), 49–67.; Gilbert Merlio: Widerstand, Opposition und Resistenz im Nationalsozialismus und in der DDR – Überlegungen zur Begrifflichkeit in vergleichender Absicht. *Totalitarismus und Demokratie*, 2005/2. 61–70.

vánvalóvá vált, hogy a kérdéskör a keletnémet társadalom leírásában nem kerülhető meg. A kutatás megindulásában jelentős szerepet játszottak az egykori ellenzékiek, akik a levéltárak megnyitását és az állambiztonsági iratok hozzáférhetővé válását követően számos dokumentumot és visszaemlékezést publikáltak, melyek az NDK-ról szóló viták szerves részévé tették az üldözés, a diszkrimináció és az ellenállás témaköreit. További impulzust jelentett, hogy az ellenállás az SED-diktatúra történetének feltárását célzó német parlamenti bizottság (Enquete-Kommission des Deutschen Bundestages „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”) 1992 és 1994 közötti tárgyalássorozatában önálló panelt kapott. A meghallgatások során bebizonyosodott, hogy – noha az addigi publikációk többsége elsősorban a hetvenes-nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmaira és az 1989/90-es eseményekre koncentrált – az ellenállás formáinak kutatása az NDK teljes fennállása alatt indokolt.¹⁷

Az ellenállás-kutatás elméleti és módszertani háttere a totalitarizmus-elméletek kritikája, a korábbi nemzetiszocializmus-kutatások megállapításainak felhasználhatósága, illetve a két német diktatúra strukturális összehasonlíthatósága körüli vita mentén formálódott.¹⁸ Középpontjában az ellenállás (*Widerstand*) és az oppozíció (*Opposition*) fogalmi meghatározása és formáinak tipizálása állt. A nagyjából a kilencvenes évek közepéig zajló viták során többen is megkísérelték kategorizálni a rendszer elutasítását kifejező magatartásformákat.¹⁹ Általános konszenzus nem alakult ki, de néhány alapvető megközelítésmódban egyetértés mutatkozik.

Így például a tekintetben, hogy az *ellenállás* és az *oppozíció* főként nyugati parlamentáris demokráciákra érvényes meghatározása nem alkalmazható diktatórikus rezsimekre. E fogalmak hagyományos értelmezése ugyanis az egyéni és csoportos érdekérvényesítés nyugati demokráciákra jellemző lehetőségeit veszi alapul. Eszerint az *oppozíció* a politikai hatalom aktuális birtokosaival való szembehelyezkedés legális formája, mely illegális eszközök alkalmazásával *ellenállássá* válhat. A diktatúrákban azonban rendkívül korlátozottak, vagy eleve hiányoznak a legális érdekérvényesítés lehetőségei, így a szembenállást olyan hétköznapi magatartásformák is kifejezhetik, melyek egy demokratikus rendszerben nem bírnak semmilyen politikai jelentőséggel.²⁰ Ezek feltárásához egyrészt az adott politikai rendszer hatalom-

¹⁷ Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 10–14.

¹⁸ A náci diktatúra idején jelentkező ellenállással kapcsolatos definíciós vitákra ld. pl. Martin Broszat: *Resistenz und Widerstand. Eine Zwischenbilanz des Forschungsprojekts.* In: Martin Broszat – Elke Fröhlich – Anton Grossmann (szerk.): *Bayern in der NS-Zeit. IV. Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt.* München–Wien, 1981. 691–709.; Klaus-Michael Mallmann – Gerhard Paul: *Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft,* (41.) 1993. 99–116.

¹⁹ Kutatótörténeti áttekintést és a definíciós viták összegzését ld. pl. Rainer Eckert: *Widerstand und Opposition: Umstrittene Begriffe der deutschen Diktaturgeschichte.* In: Bernd Eisenfeld – Ehrhart Neubert, (szerk.): *Macht, Ohnmacht, Gegenmacht: Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR.* Bremen, 2001. 27–36. (Analysen und Dokumente 21); Rainer Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus zur Auseinandersetzung mit der SED Diktatur. Docupedia-Zeitgeschichte,* 2.12.2013.

http://docupedia.de/images/7/7e/Widerstand_und_Opposition.pdf, letöltés: 2018. január 24.

²⁰ Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 9.; Kowalczyk: *Von der Freiheit, Ich zu sagen...* i. m. 86–87; 96–97.; Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen.* i. m. 50.

gyakorlásának módjaiból, az üldözés és a diszkrimináció kontextusából kell kiindulni, figyelembe véve, hogy a diktatórikus rendszerek olykor meglehetősen paranoid ellenségkeresési gyakorlatából adódóan az ellenállók és az üldözöttek köre nem azonos.²¹ Másrészt a rendszer elutasításának formáit nemcsak az illegális, konspiratív szervezkedésekben, látványos tömegmegmozdulásokban kell keresni, hanem a társadalom és a hatalom mindennapi érintkezési felületein is. Az ellenállás tágabb társadalomtörténeti kontextusba helyezésének igénye, ti. az egyén és a hatalom mindennapi viszonyának vizsgálata már a hetvenes évek közepétől jelentkezett a náci diktatúra mindennapjait vizsgáló nyugatnémet történészek körében.²² A perspektívaváltást a keletnémet ellenállás kutatásának eredményei is igazolták: a történészek ugyan nem sorolják a rendszer elutasításának „hétköznapi” formáit az *ellenállás* és *oppozíció* fogalomkörébe, mivel ezek rendszerint nem érik el az ezekre jellemző tudatosságot, szervezettséget, nyilvánosságot vagy konfliktuspotenciált, de mint kevésbé konfrontatív és kockázatos magatartásformák, különféle elnevezésekkel (*elutasítás*, *tartózkodás*, *rezisztencia*, *ellentmondás* stb.) több kategóriarendszerben is megjelennek. Ide sorolják például, ha valaki nem vett részt egy kötelező felvonuláson, nem lépett be valamely párt- vagy tömegszervezetbe (vagy épp kilépett belőle), nem szavazott a választásokon, vagy szándékosan kerülte a propagandisztikus nyelvi fordulatok használatát.²³

A rendszer elutasításának túlzottan tág értelmezése azonban veszélyeket is rejt, ugyanis olyan dichotómikus társadalomképhez vezethet, melyben a hatalmat gyakorlók rendkívül szűk körével a „kis ellenállók” tömegei állnak szemben. Ez egyrészt hamis képet fest az NDK mindennapjairól, másrészt elmosza az elutasítás politikai vagy morális indokait is.²⁴ Az ellenállás túlzottan széleskörű értelmezésének elvetése mellett ugyanakkor konszenzus mutatkozik a tekintetben, hogy azt nem lehet leszűkíteni pusztán azokra az esetekre, melyek során az egyén vagy egy csoport kifejezetten demokratikus politikai célok – például a szabadságjogok helyreállítása vagy a többpártrendszer – megvalósításáért száll síkra. Ez ugyanis szintén leegyszerűsítő képhez vezet, melyben a keletnémet társadalom elégedett és engedelmes tömegként jelenik meg, ami szintén ellentmond az NDK hétköznapijainak.²⁵

A rendszerrel való szembehelyezkedést nemcsak távoli célok legitimálhatják, lehetnek akut hétköznapi szituációkban keletkező konfliktusokra adott spontán, egyedi reakciók is, mint például egy oktató politikai okokból történő elbocsátása elleni petíció aláírása. A motíváció vizsgálata azonban számos problémát rejt, mivel az egyéni érdekérvényesítés igénye egyaránt vezethet a rendszer elutasítását kifejező, illetve az ahhoz való alkalmazkodást

²¹ Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen.* i. m. 68; Ehrhart Neubert: *Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR? Zur Kategorisierung politischer Gegnerschaft* In: Eberhard Kuhrt (szerk.): *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft.* Opladen, 1999. 17–46.

²² Peter Hüttenberger: *Vorüberlegungen zum „Widerstandsbegriff“.* *Geschichte und Gesellschaft*, 1977/3. 117–139.

²³ Vö. Kowalczyk: *Von der Freiheit, Ich zu sagen...* i. m. 99–103.; Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen.* i. m. 52–53.; Hubertus Knabe: *Was war die „DDR-Opposition“? Zur Typologie des politischen Widerspruchs in Ostdeutschland.* *Deutschland Archiv*, 1996/2. 184–198.; Neubert: *Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR?...* i. m. 41–43.

²⁴ Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus...* i. m. 8.

²⁵ Kowalczyk: *Von der Freiheit, Ich zu sagen...* i. m. 89.; Neubert: *Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR?...* i. m. 27–28.

jelentő magatartáshoz.²⁶ Az egyén ugyanis egyes konfliktushelyzetekben jelentkező rendszerellenes megnyilvánulásai mellett más (például világnézetileg semlegesnek tekintett) szférákban együttműködést tanúsíthat. A keletnémet ellenállás kutatói ezt az ambivalenciát – az ellenálló és alkalmazkodó magatartás *dialektikáját*²⁷ vagy *integrációját*²⁸ – figyelembe veszik, és többféleképpen hívják fel a figyelmet arra, hogy az ellenállás különböző formáit csak az NDK relatív stabilitásának kontextusában lehet értelmezni.²⁹ A felsőoktatás területére lefordítva: fontos szem előtt tartani, hogy bár az ötvenes években az *ellenállás* és az *oppozíció* a keletnémet egyetemeken nem izolált jelenség volt, de olyan tömegmozgalommá sem vált, amely komolyan veszélyeztethette volna a pártállam stabilitását. Míg ugyanis az SED az ötvenes években komoly nehézségekkel küzdött az ad hoc elitképzési koncepció megvalósításával, a jutalmazást és a büntetést kimerően adagoló stratégiák – az osztársadalmi összehasonlításban relatíve magas fizetések és ösztöndíjak az egyik oldalon, elbocsátások, kizárások, letartóztatott és szovjet kényszermunkatáborokba hurcolt hallgatók a másikon – hosszú távon beváltották a hozzájuk fűzött reményeket.³⁰

Az ellenállás-kutatás elméleti és módszertani kérdéseit a kilencvenes években a definíciós viták határozták meg. Az elméleti megközelítés azonban elsősorban a kutatók egy kisebb csoportjára volt jellemző, a többiek főként eseménytörténeti jellegű alapkutatásokat végeztek/végeznek egyes résztemakörökben. A kutatás további lehetséges irányjaival kapcsolatban Rainer Eckert az összehasonlító kutatások fontosságát hangsúlyozza egyes keletnémet városok, régiók között éppúgy, mint generációs megközelítésben, illetve nemzetközi szinten a volt kommunista országok vonatkozásában, kiemelve, hogy a diktatúrákkal való szembenállás nemcsak Németország, hanem tágabb értelemben a szabad és demokratikus Európa számára is közös, pozitív hagyományt jelenthetne.³¹ Az összehasonlító, transznacionális kutatások fontossága mellett Bernd Florath – a döntően politika-, illetve esztétörténeti megközelítéseket kiegészítendő – az ellenállás társadalomtörténeti kontextusának vizsgálátára – így például az egyes mozgalmak társadalmi és kulturális identitásának, vagy éppen a „többségi” társadalomhoz való viszonyának – feltárását sürgeti, melyhez véleménye szerint az *Alltagsgeschichte* (a hétköznapok története) módszertani megközelítéseinek figyelembe vétele is hozzájárulhat.³²

A keletnémet ellenállás kutatásához az egyetemi ellenállás gazdag és sokrétűen feldolgozható témakört jelentett. Az alapkutatások szempontjából ez számít az egyik legjobban feldolgozott területnek. Az 1990 után megjelent munkák többsége elsősorban résztemakörökre, egyes csoportokra, szereplőkre, illetve intézményekre koncentrál, az elemzést rendszerint bőséges forrásközléssel kiegészítve. A feltárást nagymértékben elősegítette, hogy

²⁶ Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR*. Siebzehn Thesen. i. m. 51. Vö. Broszat: *Resistenz und Widerstand...* i. m. 693–698.; Mallmann – Paul: *Resistenz oder loyale Widerwilligkeit?*... i. m. 102–114.

²⁷ Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 15.

²⁸ Neubert: *Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR?*... i. m. 17.

²⁹ Uo. 17–18.; Jonathan Grix: *Erscheinungsformen widerständigen Verhaltens im Alltag der DDR*. In: Heiner Timmermann (szerk.): *Die DDR: Analyse eines aufgegebenen Staates*. Berlin, 2001. 157–163.

³⁰ Ammer: *Die Gedanken sind frei...* i. m. 158.; Kowalczyk: *Geist im Dienste der Macht...* i. m. 557–560.

³¹ Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR*. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus... i. m. 20–21.

³² Bernd Florath: *Perspektiven künftiger Oppositionsforschung – ein Beitrag zur Diskussion*. *Deutschland Archiv*, 2007/2. 301–306.

1994-ben a Verband Ehemaliger Rostocker Studenten megjelentette a letartóztatott és elhurcolt hallgatók és oktatók 1962-es névsorának reprint-kiadását.³³ Több, illetve részletesebb elemzés és forrásközlés jelent meg a hallgatói tanácsok háttérbe szorításáról,³⁴ a greifswaldi hallgatók 1955-ös sztrájkjáról,³⁵ az Eisenbergi Körről,³⁶ az 1956-os jenai fizikusbálról,³⁷ illetve a berlini Humboldt Egyetem Állatorvosi Karának 1956–57-es „ellenforradalmi” megmozdulásairól is.³⁸ Számos visszaemlékezés jelent meg a felsőoktatás szovjetizálásának mindennapjairól és a vorkutai lágerbe elhurcolt egykori hallgatóktól is.³⁹

³³ Verband Ehemaliger Rostocker Studenten (szerk.): *Namen und Schicksale der von 1945 bis 1962 in der SBZ/DDR verhafteten und verschleppten Professoren und Studenten*. Erweiterter, ergänzter und überarbeiteter Reprint 1994 der VDS-Dokumentation 1962. Rostock, 1994.

³⁴ Joachim Klose (szerk.): *Ohnmacht der Studentenräte? Wolfgang Natonek und die Studentenräte nach 1945 an der Universität Leipzig*. Leipzig, 2010. (Belter Dialoge 2); Günther Heydemann: Die gewaltsame Auflösung einer demokratischen Institution. Der Leipziger Studentenrat unter Wolfgang Natonek, 1945–1948. In: Benjamin Schröder – Jochen Staadt (szerk.): *Unter Hammer und Zirkel. Repression, Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR*. Lang, Frankfurt am Main [u. a.] 2011. 43–60. (Studien des Forschungsverbundes SED-Staat an der Freien Universität Berlin 16)

³⁵ Heinz-Peter Schmiedebach – Karl-Heinz Spiess (szerk.): *Studentisches Aufbegehren in der frühen DDR. Der Widerstand gegen die Umwandlung der Greifswalder Medizinischen Fakultät in eine Militärmedizinische Ausbildungsstätte im Jahr 1955*. Stuttgart, 2001. (Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald 2) 1955-ben a greifswaldi hallgatók az orvosi kar katonaoorvosi karrá való átszervezése miatt bojkottálták az óralátogatást, s diákgyűléseken tiltakoztak a terv ellen. Az egyik gyűlést követően több mint kétszáz hallgatót tartóztattak le, sokuk többéves börtönbüntetést kapott.

³⁶ Patrik von zur Mühlen: *Der „Eisenberger Kreis“. Jugendwiderstand und Verfolgung in der DDR 1953–1958*. Bonn, 1995. (Politik- und Gesellschaftsgeschichte 41); Lenski: Propaganda als Waffe der „Sozialistischen Universität“?... i. m. Az NDK történetének egyik legnagyobb létszámú ellenálló csoportja, a nagyjából 30 fős Eisenbergi Kör egy középiskolás baráti társaságból szerveződött 1953-ban. Rendszerkritikus röplapokat terjesztettek és feliratokat festettek régi házak, vagonok oldalára, leglátványosabb akciójukat 1956 januárjában hajtották végre, amikor megrongálták a Gesellschaft für Sport und Technik egyik régi lóállását. 1958-ban a Kör számos tagját letartóztatták, s többéves börtönbüntetésre ítélték.

³⁷ Peter Herrmann – Heinz Steudel – Manfred Wagner (szerk.): *Der Physikerball 1956: Vorgeschichte, Ablauf, Folgen*. Jena, 1997. 1956. november 30-án a jenai egyetem fizikusbálján a hallgatók egy meglehetősen áthallásos kabaréműsort mutattak be, melynek jelenetei az NDK politikai-társadalmi viszonyait, illetve a magyarországi forradalom leveréséről szóló ulbrichti propagandát parodizálták. A bál szervezőit 1958-ban az Eisenbergi Kör felszámolásával egy időben tartóztatták le.

³⁸ Ilko-Sascha Kowalczyk: *Die Niederschlagung der Opposition an der Veterinärmedizinischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin in der Krise, 1956/57. Dokumentation einer Pressekonferenz des Ministeriums für Staatssicherheit im Mai 1957*. Berlin, 2006. (Schriftenreihe des Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der Ehemaligen DDR 6) Az 1956–57-es „olvasás” időszakában a legaktívabban és legradikálisabb követelésekkel az állatorvosi kar hallgatói és oktatói léptek fel. Walter Ulbricht úgy vélte, hogy a kar a magyarországi mintára kibontakozó „ellenforradalom” kiindulópontja lehet. Arra való hivatkozással, hogy a tiltakozásokat nyugati titkoszolgálatok szervezik, 1957 tavaszán számos oktatót és hallgatót távolítottak el az intézményből.

³⁹ *Zeitzeugen berichten. Wie die DDR die Universitäten unterdrückte*. Bonn, 1999. (Forum / Deutscher Hochschulverband 67); Jan Foitzik – Horst Hennig (szerk.): *Begegnungen in Workuta. Erinnerungen, Zeugnisse, Dokumente*. Leipzig, 2003.; Jens Blecher – Gerald Wiemers (szerk.): *Studentischer Widerstand an den mitteldeutschen Universitäten 1945 bis 1955. Von der Universität in den GULAG. Studentenschicksale in sowjetischen Straflagern 1945 bis 1955*. Leipzig, 2006. (Veröffentlichungen des Universitätsarchiv Leipzig 5)

Átfogó elemzés viszonylag kevés született.⁴⁰ Az első, máig legkiterjedtebb munka 1994-ben jelent meg: Waldemar Krönig és Klaus-Dieter Müller 350 egykori hallgató és oktató visszaemlékezései alapján számolt be a felsőfokú tanulmányok folytatásának lehetőségeiről, valamint a hallgatók és a politikai hatalom mindennapi viszonyáról, s húsz hallgató reprezentatív minősített életrajzát is bemutatta.⁴¹ Több rövidebb, de tudományos igényű áttekintés fűződik az Eisenbergi Kör egykori tagja, a történész Thomas Ammer nevéhez a fontosabb ellenálló csoportokról, illetve az egyetemi ellenállás feldolgozásának lehetőségeiről és feladatairól.⁴² 2011-ben egy terjedelmes, elsősorban különféle esettanulmányokat tartalmazó tanulmánykötet is megjelent, mely már számos elemzést közölt a berlini fal felépítését követő időszak egyetemi ellenállásáról is.⁴³

A legszisztematikusabb elemzést a definíciós vitákban is aktív Ilko-Sascha Kowalczuk végezte el. 2003-ban megjelent munkájában saját fogalmi megközelítése alapján rendszerezte az egyetemeken és főiskolákon jelentkező rendszerellenes megnyilvánulásokat.⁴⁴ Kowalczuk az *ellenállást* gyűjtőfogalomként használja, leggyakrabban *ellenálló magatartásformákról* beszél. Ezen alapvetően olyan – szervezett vagy spontán, csoportos, egyéni vagy intézményi keretek között megvalósuló – magatartást ért, mely megkérdőjelezi a totális hatalomigényt, illetve korlátozza annak érvényesülését.⁴⁵ Elemzésében arra a következtetésre jut, hogy a magatartásformák közül a *szociális tiltakozás*, mely elsősorban az életszínvonal, az élet- és munkakörülmények romlása ellen irányult, az egyetemeken és főiskolákon nem volt kifejezetten jellemző. Az oktatók és hallgatók ugyanis az NDK-ban uralkodó rendkívül alacsony életszínvonalhoz mérten privilegizált csoportot jelentettek, az SED-t ugyanis az 1961 előtt nyitott határ rákényszerítette, hogy – többek között – fokozott anyagi juttatásokkal akadályozza meg a professzorok és a leendő kommunista értelmiség távozását. Többek között ezzel magyarázható például, hogy a hallgatók és oktatók nem vettek részt szervezeten és nagyobb tömegben az 1953-as berlini felkelésben.⁴⁶

Emellett azonban az egyetemeken és főiskolákon rendkívül változatos formákban jelentkezett a politikai rendszerrel való szembenállás. Kowalczuk részletesen beszámol az ismert ellenzéki csoportokról, elemzésének ugyanakkor szerves része az egyének és a hatalom viszonyában keletkező konfliktusok leggyakoribb, hétköznapi megnyilvánulási formáinak vizsgálata is. Ide sorolja a propaganda és a diktatúra hétköznapi valósága közötti ellentmondásokra rámutató kijelentéseket, egyes intézkedésekkel szembeni elégedetlenkedő „hangokat” (például a doktori fokozatok politikai szempontú megvonása elleni tiltakozást, a honvédelmi képzéssel szembeni tartózkodást), a politikai viccek mesélését, a hivatalos rendez-

⁴⁰ Ebben szerepet játszik az is, hogy a kilencvenes évek kutatástámogatási politikája elsősorban a szűk fókuszú témafelvetéseket részesítette előnyben. Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 99.

⁴¹ Waldemar Krönig – Klaus-Dieter Müller: *Anpassung, Widerstand, Verfolgung. Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR, 1945–1961.* Köln, 1994.

⁴² Ld. pl. Ammer: *Die Gedanken sind frei...* i. m.; Thomas Ammer: *Thesen zu Opposition und Widerstand an den Universitäten und Hochschulen der SBZ/DDR, 1945–1961.* In: Schröder – Stadt (szerk.): *Unter Hammer und Zirkel...* i. m. 9–16.

⁴³ Schröder – Stadt (szerk.): *Unter Hammer und Zirkel...* i. m.

⁴⁴ Kowalczuk: *Geist im Dienste der Macht...* i. m. 448–556.

⁴⁵ Uo. 443–445.

⁴⁶ Uo. 446., 455–456.

vényekről (professzorok esetében az egyetemi és a kari tanácsokról) való távolmaradást vagy azok demonstratív elhagyását is. Véleménye szerint e megnyilvánulások csak látszólag passzívák: mivel az SED nem elégedett meg az ellenvélemények kinyilvánításáról való lemondással, hanem aktív közreműködést követelt a szocializmus építésében, ennek megtagadása, tehát akár a passzivitás is az elutasítás aktív formájaként értelmezhető.⁴⁷ Kowalczuk úgy véli, e cselekedetek háttérben nem mindig fedezhető fel konkrét politikai meggyőződés, és nem mindig tartozik hozzájuk a véleménynyilvánításon és az egyéni életkörülmények javításán túlmutató világos, kimunkált (politikai) cél, de az explicit politikai motiváció hiánya ellenére is aktiválhatták a hatalom fegyverkezési mechanizmusait és negatív hatással lehetnek a későbbi karrierlehetőségekre. Amíg egyénileg, egyedi esetekben és rendszertelenül bukkantak fel, általában súlyosabb következmények nélkül maradtak, amennyiben azonban hosszabb időn keresztül, rendszeresen jelentkeztek, elvezethettek az elutasítás politikailag tudatosabb formájához, így a *politikai oppozíció*hoz is, melynek képviselői, a lehetséges következményeket ismerve és üldöztetést vállalva, nyíltan és gyakran szervezeten az SED uralmi gyakorlata ellen léptek fel.⁴⁸

A keletnémet felsőoktatás-történet bibliográfiáját készítő Pasternack megjegyzi: aligha lehet egy-egy témakört „kikutatottnak” tekinteni, de az egyetemi ellenállás feldolgozottsága – legalábbis a felsőoktatás-történet más témaköreivel összevetve, mennyiségi szempontból – meglehetősen jó.⁴⁹ Noha rendszeresen felbukkannak a „fehér foltokra” utaló, sajnálkozó hangok, az utóbbi időkben elsősorban az eredmények hasznosítását és ezzel szoros összefüggésben az egykori keletnémet egyetemek emlékezeti gyakorlatát érte és éri kritika.

AZ EGYETEMI ELLENÁLLÁS EMLÉKEZETE

1990 után az egykori keletnémet egyetemeken a saját, 1945 utáni múlt feltárására és feldolgozására – intézményenként természetesen eltérő intenzitással, de – változatos kezdeményezések történtek. Ahol erre a négy évtizedes történet során akadt példa, kiemelt területnek számított az egyetemi ellenállás témaköre. Elsőként 1992-ben a jeni egyetemen rendeztek nagyszabású konferenciát, melyen több mint ötven egykori szemtanú számolt be a hallgatókat és oktatókat ért represszió és diszkrimináció különféle formáiról.⁵⁰ A kutatásokat az egyetem fennállásának 2008-ban ünnepelt 450. jubileumát előkészítő múltfeltáró bizottság is ösztönözte. Ennek eredményeként több terjedelmes tanulmánykötet is megjelent az 1945 és 1989 között zajló politikai represszió, valamint az ellenállás különféle megnyilvánulási formáiról.⁵¹ Ezzel párhuzamosan készítette elő Martin Morgner – a korábban megjelent listákat kiegészítendő – a jeni egyetem 1961 és 1989 között üldözött, letartóztatott, elhurcolt és kizárt hallgatóinak névsorát. A listát végül – az egyes életutak összetettségéből faka-

⁴⁷ Uo. 445–446., 448–455.

⁴⁸ Uo. 457–479.

⁴⁹ Pasternack: Hochschule in der DDR als Gegenstand von Forschung und Erinnerung... i. m. 2262.

⁵⁰ Vergangenheitsklärung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Beiträge zur Tagung „Unrecht und Aufarbeitung” am 19. und 20. 6. 1992. Hrsg. von Rektor der Friedrich-Schiller-Universität. Bearb. und erg. v. Hans Richard Böttcher. Leipzig, 1994.

⁵¹ Hoßfeld – Kaiser – Mestrup (szerk.): Hochschule im Sozialismus. i. m.; Tobias Kaiser – Heinz Mestrup (szerk.): Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989. Berlin, 2012.

dó értelmezési nehézségek, a forrásadottságok, s nem utolsósorban adatvédelmi kérdések miatt – nem publikálták,⁵² de a kutatás nyomán 2011-ben megjelent egy válogatott életrajzokat közlő kötet.⁵³ Hasonló projekt zajlik jelenleg a jenai, a halle-wittenbergi és a lipcsei egyetem részvételével. A lipcsei egyetemi levéltár által koordinált kutatás a hallgatói ellenállás olyan online kutatható adatbázisának létrehozását célozza, mely az egyes hallgatók nevének, ellenálló megnyilvánulásainak és az őket ért diszkrimináció formáinak feltüntetése mellett korabeli dokumentumokat, a további kutatásokhoz használható iratok lelőhelyét és vonatkozó szakirodalmat is közöl.⁵⁴ A lipcsei egyetemi levéltár a keletnémet egyetemi ellenállás feltárásában különösen aktív. 1996-ban a „Hallgatói ellenállás a Lipcsei Egyetemen 1945–1955”, 1997-ben „Az áramlattal szemben. Keresztény hallgatók a lipcsei Karl Marx Egyetemen”, 2003-ban pedig „Az egyetemről a Gulágra. Közép-német egyetemi hallgatók a vorkutai büntetőtáborban 1945–1995” címmel rendeztek vándorkiállítását, melyek anyagát katalógusokban és dokumentumkötetekben is közreadták.⁵⁵ Szintén több száz oldalas dokumentumkötetet jelentetett meg a halle-wittenbergi egyetem.⁵⁶

Az egykori keletnémet egyetemek emlékezetpolitikai gyakorlata azonban nemcsak a múlt feltárására, ti. a tudományos kutatások ösztönzésére vagy kötetek kiadására terjed ki. Ahhoz – persze intézményenként itt is eltérő aktivitással – az egykori áldozatok rehabilitálása, emléküik ápolása, a még élők méltatása is hozzátartozik. Így például több egyetemen is történtek lépések a politikai okokból megvont diplomák és promóciók utólagos elismerésére vagy a fegyelmi büntetések, kizárások hatálytalanítására. A jenai és a lipcsei egyetemen rendszeresek a még élő szemtanúk részvételével zajló megemlékezések és konferenciák, s számos intézményben emléktábla állít emléket (általában együttesen) a két német diktatúra áldozatainak.⁵⁷ Egyedi kezdeményezés a lipcsei egyetem által 1996-ban alapított Wolfgang Natonek-díj, melyet kiváló tanulmányi eredményük mellett aktív társadalmi, közéleti tevékenységet folytató hallgatók kaphatnak meg.⁵⁸

Mindezek ellenére az elmúlt években rendszeresek az egyetemek múltfeltáró tevékenységét érintő kritikák. 2010-ben a berlini Humboldt Egyetem újonnan megválasztott rektorá-

⁵² Martin Morgner: Erfahrungen einer Recherche. Zur differenzierten Betrachtung und Aufklärung von studentischer politischer Opposition an DDR-Hochschulen nach 1961. *die hochschule*, 2013/2. 109–122. http://www.hof.uni-halle.de/journal/texte/13_2/Morgner.pdf, letöltés: 2018. április 23. 110–113.

⁵³ Martin Morgner: In die Mühlen geraten. Portraits von politisch verfolgten Studenten der Friedrich-Schiller-Universität Jena zwischen 1967 und 1984. Wartburg Verlag, 2010.

⁵⁴ Jens Blecher: Studenten in Gewissensnot. Zum Stand der zeitgeschichtlichen Erinnerungskultur an der Universität Leipzig. In: Kaiser – Mestrup (szerk.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989*. i. m. 98–112.

⁵⁵ Gerald Wiemers – Jens Blecher: Studentischer Widerstand an der Universität Leipzig 1945–1955. Leipzig, 1997.; Blecher – Wiemers (szerk.): *Studentischer Widerstand an den mitteldeutschen Universitäten 1945 bis 1955...* i. m.

⁵⁶ Sybille Gerstengarbe – Horst Hennig (szerk.): *Opposition, Widerstand und Verfolgung an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1945–1961. Eine Dokumentation*. Leipzig, 2009.

⁵⁷ Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 215–216.

⁵⁸ Blecher: *Studenten in Gewissensnot...* i. m. 100. Wolfgang Natonek a keletnémet hallgatói ellenállás egyik legismertebb alakja. A lipcsei hallgatói tanács elnökeként került szembe az SED és az FDJ egyre fokozódó befolyásával. Mivel posztjáról nem tudták elmozdítani, 1948-ban a szovjet megszállók letartóztatták, és kémkedés vádjával 25 év kényszermunkára ítélték. 1956-os szabadulása után az NSZK-ban telepedett le.

nak 1989-es habilitációs dolgozata kapcsán élénk szakmai-közéleti vita alakult ki az egykori keletnémet kutatók 1990 előtti tudományos munkásságának rendszerstabilizáló szerepéről és utólagos értékelésének lehetőségeiről. Miközben a konkrét esettel kapcsolatban elítélő és támogató reakciók egyaránt születtek, a hozzászólók többsége egyetértett a kérdést felvető Kowalczuk azon megállapításával, miszerint az elmúlt húsz évben az egykori keletnémet egyetemek és főiskolák szinte semmit sem tettek 1945 utáni múltjuk feldolgozása érdekében. Az intézmények részéről egész egyszerűen hiányzik a múltfeltárás szándéka – jelentette ki –, egyrészt a nagyfokú személyi kontinuitás miatt, másrészt azért, mert a kellemetlen epizódok feltárásával nem akarják csorbítani a hírnevüket.⁵⁹ A Kowalczuk által megfogalmazott kritika korántsem volt új keletű. Hasonlóképp vélekedett Rainer Eckert is, aki már korábban is úgy nyilatkozott, hogy egyes egyetemeken nemcsak a múlttal való konfrontációhoz szükséges párbeszéd hiányzik, hanem ennek igénye is: a pozícióikat megőrző egykori keletnémet professzorok nem mutatnak hajlandóságot az önreflexióra, a hallgatók általában nem látják értelmét, hogy egyetemük történetével foglalkozzanak, az újonnan kinevezett nyugatnémet oktatók pedig inkább távol tartják magukat a kellemetlen témáktól. Eckert úgy vélte, ezen a helyzeten egyes egyetemek példaszerű aktivitása sem változtat, főként, hogy az eredmények, a felsorolható pozitív példák többsége elsősorban egyes kutatók (s nem általában az egyetemek) elkötelezettségének, valamint az egykori szemtanúk aktivitásának köszönhető.⁶⁰

Az időről időre felbukkanó bírálólat jogosságának megállapítására 2012-ben Daniel Hechler és Peer Pasternack nagyszabású kutatásban vizsgálta az egykori keletnémet egyetemek 1990 utáni intézménytörténeti és emlékezetpolitikai gyakorlatát. A szerzők megállapították, hogy inaktivitásról vagy általános érdektelenségről nem lehet beszélni. A keletnémet felsőoktatási intézmények története meglehetősen kutatott (a hallgatói ellenállás témakörében a potsdami egyetemen kívül minden nagyobb intézmény jelentetett meg valamilyen önálló publikációt), de ennek eredményei az intézményen belül és annak külső kommunikációjában is következetlenül jelennek meg. Az egyetem mint modernkori intézmény ugyanis saját múltjának értelmezésekor – a történészek által számon kért, időtlen tudományos ethosszal szemben – elsősorban nem (történet-)tudományi, hanem reprezentációs szempontokat követ.⁶¹ Lényegében azonban a szerzők is egyetértettek a kritikusokkal abban, hogy a következetlenség hozzájárul ahhoz, hogy kevés egyetemen alakultak ki a keletnémet múltira vonatkozó, ritualizált emlékezeti gyakorlatok és a kutatási eredmények az oktatási tartalmakban is ritkán jelennek meg. Az egyetemi ellenállás kutatásának intenzitása például komoly kontrasztban áll azzal, hogy a témakör az NDK-val kapcsolatos előadások és szemináriumok között elenyésző arányban van jelen. Ennek okairól a szerzőpáros is csak találgat: a

⁵⁹ Ilko-Sascha Kowalczuk: Die Hochschulen und die Revolution 1989/90. Ein Tagungsbeitrag und seine Folgen. In: Schröder – Staadt (szerk.): *Unter Hammer und Zirkel...* i. m. 365–408.; Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 27–29.

⁶⁰ Rainer Eckert: Plädoyer für eine verstärkte Erforschung von Opposition und Widerstand an den ostdeutschen Universitäten nach dem Ende der zweiten deutschen Diktatur. In: Hoßfeld – Kaiser – Mestrup (szerk.): *Hochschule im Sozialismus...* i. m. Band 2., 2166–2169.; Rainer Eckert: Politische Repression, Opposition und Widerstand an ostdeutschen Universitäten unter der kommunistischen Diktatur. Erfolge und Defizite ihrer Erforschung und Darstellung. In: Kaiser – Mestrup (szerk.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989.* i. m. 63–85.

⁶¹ Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 441–445., 450–451.

témakör alulreprezentáltságát a tudományos kutatások egyetemi oktatásban való késleltett megjelenésével, tantervi okokkal, illetve az oktatói érdeklődés – gyakran személyes érintettségből fakadó – hiányával magyarázzák.⁶² Holott – vélik a szerzők – az egyetemtörténeti tartalmak jelentősen árnyalhatnák a hallgatók hiányos ismereteken, nosztalgikus családi történeteken és médiaábrázolásokon alapuló NDK-képét.⁶³ A diktatórikus hatalom együttműködésre kényszerítő próbálkozásaival szembeni ellenállás, a civil kurázi egyetemi példái pedig alkalmasak lennének arra – teszi hozzá Eckert –, hogy megerősítsék a NDK hétköznapjairól közvetlen tapasztalatokkal nem rendelkező diákok demokráciatudatát.⁶⁴

*

Az 1945 és 1961 közötti keletnémet egyetemi ellenállással kapcsolatban 1990 óta rendkívül intenzív publikációs tevékenység figyelhető meg. A témakör a felsőoktatás-történet és az ellenállás kutatásának is az egyik legjobban feldolgozott területe. Az 1990 után kibontakozó ellenállás-kutatás azonban nemcsak az NDK-kutatások tematikus bővítését jelentette. A témakörben aktív történészek élénk elméleti és módszertani vitákat folytattak a modern diktatúrákban jelentkező rendszerellenes magatartásformák értelmezéséről és leírásának lehetőségeiről is. Az egyetemi ellenállás témakörében publikálókra persze nem minden esetben jellemző az elméleti megközelítés igénye, de ma már aligha születhet tudományos igényű munka, melynek szerzője ne határozná meg, pontosan mit is ért *ellenállás* és *oppozíció* alatt.

Az egykori keletnémet egyetemek saját múltjuk e szeletéhez, az egyetemi ellenálláshoz fűződő viszonya ugyanakkor arra is rámutat, hogy egy témakör történeti feltárása nem pusztán mennyiségi kérdés: a történettudomány fokozott érdeklődése ehhez természetesen nagyban hozzájárul, de nem helyettesítheti a múltfeldolgozáshoz szükséges emlékezeti gyakorlatokat. E tekintetben az idő kulcskérdés: az oktatók között idővel egyre csökken azok száma, akik személyes érintettségük miatt tartják távol magukat az NDK történetétől, de ugyanígy csökken a még élő egykori szemtanúké, rehabilitálandó áldozatoké, méltatandó ellenállóké is. Ugyanakkor felnövekedett egy generáció – képviselői éppen most lesznek egyetemi hallgatók –, akik úgy alakítják majd az NDK-ról szóló jövőbeli diskurzust, hogy „készen kapták” a demokráciát és semmilyen személyes tapasztalattal vagy emlékkel nem rendelkeznek a második német diktatúráról.⁶⁵

⁶² Uo. 129-133.

⁶³ Uo. 73-75.

⁶⁴ Eckert: Politische Repression, Opposition und Widerstand an ostdeutschen Universitäten... i. m. 84-85.

⁶⁵ Hechler – Pasternack: Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image... i. m. 75.